

ԳՐԱԿԱՆ ԴԱՏԻ ՄԻ ԴՐԱԿԳ ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅ ՄԱՍՈՒԼԻ ԷՋԵՐՈՒՍ

Ղ Վ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

XX դարասկզբի երկրորդ տասնամյակի առաջին տարիներին արևելահայ մամուլը շարունակում էր ուշադրության կենտրոնում պահել հայ գրական կյանքում տեղի ունեցող գործընթացները: Դրանց մասին պարբերականները ընդհանրացնող մեկնաբանություններով հանդես էին գալիս հատկապես նոր տարվա առաջին համարներում, երբ անհրաժեշտ էր ամփոփել նախորդ տարվա (կամ տարիների) գրական արտադրանքը:

Մասնավորապես անդրադառնալով գրական հոսանքներին, նրանց փոխառնչություններին՝ արձանագրվում էր, որ հիշյալ շրջանում որևէ հոսանք գերիշխող դեր չի ունեցել: Ինչպես նկատում է «Հորիզոնի» քննադատ Մա-րը. «Հին ուղղությունները խրատեցնում են մեր նորերին, իսկ նորագույն ուղղությունները չունին հանճարեղ ներկայացուցիչներ. այսպիսով ձևը տիրապետում է էությանը և նոր սերունդը չի զինվում իսկական գեղարվեստի հզոր շեշտերով»¹:

Դրա հետ մեկտեղ՝ նորագույն ուղղությունների, այլ խոսքով՝ «մոդեռնիզմի», «անկումային հոսանքների» ներկայացուցիչների և նրանց ստեղծագործությունների հանդեպ հետաքրքրությունը ոչ միայն չէր մարում, այլև զգալի թիվ էին կազմում այդ գրողների երկերը վերլուծող հրապարակումները: «Մոդեռնիզմի» տարաբնույթ դրսևորումներով աչքի էր ընկնում առանձնապես ռուս գրականությունը. 1907-1914 թվականներին «մոդեռնիստ» հեղինակներից ռուսական կայսրության տարածքում և նրանից դուրս լայն ճանաչում էին ձեռք բերել Լ. Անդրեևը, Ստ. Պլիբիշևսկին, Մ. Արցիբաշևը, Ֆ. Սոլոգուբը: Նրանց այնուհետև հաջորդեցին ֆուտուրիստները, ակմեիստները, իմաժինիստները...

Արևելահայ մամուլում թարգմանաբար տպագրվում էին այս գրողների որոշ ստեղծագործություններ, սակայն առավել հաճախ կարելի է հանդիպել նրանց մասին գրված գրախոսությունների: Ըստ երևույթին կարևոր դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ հիշյալ հեղինակների դրամատիկական գործերը ներկայացվում էին արևելահայ թատրոնի բեմերում (Թիֆլիս, Բաքու)՝ գրավոր արձագանքների առիթ տալով:

Հետաքրքրությունը ռուս «մոդեռնիստների» հանդեպ երբեմն դուրս էր գալիս սովորական հրապարակումների շրջանակներից: Նրանց գաղափարներն ու հերոսները հաճախ էին հայտնվում բանավիճային քննարկումների կենտրոնում: Այս առումով ակտիվ էր հատկապես ռուսական մամուլը: Արձագանքները հասնում էին նաև Անդրկովկաս: Ասվածի վկայությունն են մասնավորապես Միխայիլ Արցիբաշևի հերոսների նկատմամբ 1911 և 1913 թվականներին Թիֆլիսում կազմակերպված գրական դատերը, որոնց ակտիվորեն արձագանքեց արևելահայ մամուլը, ինչպես նաև 1913-ին Արցիբաշևի «Խանդը» պիեսի առիթով ծավալված բանավեճը:

¹ Մա-ր, Ռուսահայ գրականությունը 1910 թվին, «Հորիզոն», 1911, № 4, 9 հունվարի:

Մ. Արցիբաշևը, Ա. Բլոկի բնութագրմամբ, XX դարասկզբի ռուս գրականության «կուռքերից» մեկն էր, որի ստեղծագործությունները հաճախ էին բուռն վիճարանությունների տեղիք տալիս: Մարդուն, մարդկությանը հուզող խնդիրներին նա մոտենում էր գեղարվեստական ուրույն մեկնակերպով՝ ընթերցողների շրջանում ձեռք բերելով և՛ համակիրներ, և՛ հակակիրներ: Գրողին հուզում էին հատկապես իր բնական կեցությունից մարդու օտարման, անհատի ազատության հիմնախնդիրները: Դրանց լուծումները նա գեղարվեստորեն ներկայացնում է «Սանին», «Վերջին սահմանագծին» («У последний черты») վեպերում: Հատկապես «Սանինը», որ լույս տեսավ 1907-ին, մեծ աղմուկ հանեց, հեղինակին մեղադրեցին «պոռնոգրաֆիա» քարոզելու մեջ²: Հիշյալ ստեղծագործությունների և նրանց գլխավոր հերոսների առնչությամբ կազմակերպվեցին գրական դատեր ոչ միայն Ռուսաստանի մայրաքաղաքում, այլև ծայրամասերի մշակութային կենտրոններում: Ռուսական մամուլում արտահայտված խիստ հակասական կարծիքների համապատկերում թերևս առավել դիպուկ է քննադատ Վ. Վորովսկու գնահատականը: Իր «Քազարով և Սանին. երկու նիհիլիզմ» հոդվածում (1909թ.) նա նկատում է, որ «Սանինը ժամանակակից նիհիլիզմի արտահայտիչն է՝ որպես հակազդեցություն քաղաքական ու բարոյական այն նորմերին, որ համակել էին մտավորականությանը նախընթաց շրջանում...»³:

Թիֆլիսյան գրական դատերի ժամանակ (1911, 1913թթ.) մի դեպքում ուշադրության կենտրոնում «Սանին» և «Վերջին սահմանագծին» վեպերի, մյուս դեպքում՝ «Խանդ» պիեսի գլխավոր հերոսներն էին:

Ի դեպ, հիշյալ դատերը հատկանշվում էին մի շարք ընդհանուր կողմերով:

Նախ, մասնակիցները ներկայացնում էին Անդրկովկասի ռուս, հայ և վրաց մտավորականությունը: Ուշագրավ է, որ գրական առաջին դատը նախագահում էր վրացի Գվազավան, մեղադրողն էր ռուս ուսուցիչ Կ. Կոզլովը, իսկ որպես դատապաշտպան հանդես էր գալիս Ա. Մալխասյանը: Երդվյալ-ատենակալների ավագը և՛ առաջին (1911), և՛ երկրորդ (1913) դատի ժամանակ Հ. Առաքելյանն էր:

Գրական դատի կազմակերպիչները փորձել էին պահպանել դատավարությանը բնորոշ հիմնական «բաղադրիչները»՝ դատավոր, դատախազ-մեղադրող, պաշտպաններ, երդվյալ ատենակալներ: Հետաքրքիր նորամուծություն էր կատարվել 1913-ին տեղի ունեցած դատի ժամանակ. դատարան «էր բերվել» նաև «Խանդ» պիեսի հերոս Սերգեյ Պետրովիչը, որին ներկայացնում էր ռուս դրամատիկական խմբակցության ռեժիսոր և դերասան Ֆ. Ռադոլինը:

Ընդհանուր էին մոտեցումները նաև այն առումով, որ երկու դեպքում էլ դատի մասնակիցները իրենց կարծիքները ներկայացնում էին՝ տեսադաշտում ունենալով ոչ թե տվյալ ստեղծագործությունն ընդհանրապես, այլ գլխավոր հերոսներին, նրանց գաղափարական ըմբռումները, կատարած քայլերը, պահվածքը և այլն:

Եվ վերջապես՝ երկու դեպքում էլ քննության առարկա չեն դառնում Արցիբաշևի ստեղծագործությունների գեղարվեստական արժանիքները:

1911-ին տեղի ունեցած գրական առաջին դատին արևելահայ պարբերականներից անդրադարձել են «Հորիզոնը», «Մշակը», «Սուրհանդակը»:

Գրական ստեղծագործության և նրա հերոսների նկատմամբ «դատական գործ հարուցելը» Անդրկովկասի մտավորականության շրջանում թերևս նոր երևույթ էր: Եվ պատահական չէ, որ հայ պարբերականները հենց սկզբից նշում են հասարակության բուռն հետաքրքրությունը նման ձևով կազմակերպվող դասախոսությունների հանդեպ: «Հորիզոնի» հոդվածագիրը ոչ միայն արձանագրում է,

² Стів Михайл Арцыбашев, Санін, Кровавое пятно..., Кемерово, 1990, էջ 410:

³ Նույն տեղում:

որ «Դահլիճը ծայրե ի ծայր լիքն էր երկսեռ հասարակությամբ», այլև պատճառաբանում է. «Դասախոսության այս ձևը անկասկած մեծ գրավչություն է ներկայացնում հանդիսատեսի համար, որովհետև նա ոչ միայն լսում է միևնույն նյութի մասին թերևս և դեմ կարծիքներ, այլև չեզոք մարդկանց եզրակացությունը վիճաբանության ելքի վերաբերմամբ»⁴:

Երևույթի նոր լինելու մասին է վկայում նաև «Մշակ»-ում զետեղված տեղեկատվության դեռևս անմշակ վերնագիրը՝ «Գրական դատաստան» (հետագայում այս թերթն էլ մյուսների նման սկսում է օգտագործել «գրական դատ» եզրը): Իսկ ընդհանրապես այդ, ինչպես նաև հաջորդ տարիներին նման միջոցառումներն ընթանում էին մեծ թվով ունկնդիրների ներկայությամբ՝ շարունակելով մնալ հասարակության ուշադրության կենտրոնում:

Գրական առաջին դատին հիշյալ թերթերից յուրաքանչյուրն անդրադառնում է յուրովի: «Մշակը» բավարարվում է փոքր լուրով, «Սուրհանդակը» հանգամանորեն տեղեկացնում է դատի մասնակիցների ելույթների մասին՝ սեփական մեկնաբանություններին քիչ տեղ տալով, իսկ «Հորիզոնի» հոդվածագիրը, որի հրապարակումն ամենածավալունն է (տպագրվել է թերթի երեք համարներում) ոչ միայն ներկայացնում է մեղադրողի ու պաշտպանի ելույթները, այլև սեփական դիտարկումներն է շարադրում նրանց դիրքորոշումների վերաբերյալ:

Ի՞նչ հարցեր են հատկապես հետաքրքրել «Սուրհանդակին» և «Հորիզոնին» այդ ելույթներում:

Երկու թերթերի հոդվածագիրներն էլ ընդգծում են այն ատելությունը և ագրեսիվությունը, որ բնորոշ է մեղադրողի խոսքին: Վերջինս խիստ հակակրանք ունի Արցիբաշևի հերոսների նկատմամբ և ջանք չի խնայում սևացնելու նրանց: Կ. Կոզլովին զայրացնում է հատկապես այդ կերպարների անբարոյականությունը, որոնց հանցավորությունն ու ընթացքը «հասարակության շահերի տեսակետից», ինչպես արձանագրում է «Սուրհանդակը»⁵, միանգամայն դատապարտելի է: Ի դեպ, «Հորիզոնի» հեղինակը նույնպես նկատում է, որ մեղադրողը Արցիբաշևի հերոսներին դատելու նպատակով «Հասարակական օգտի մասշտաբն է կիրառում»⁶:

Երկու թերթերն էլ իրենց ուշադրությունը սևեռում են մեղադրողի ելույթի այն հատվածին, ուր ասվում է, որ Սանինի ու Միխայլովի «շահատակության գլխավոր ասպարեզը» սեռական կյանքն է: Նյութի մոտեցման առումով այստեղ ի հայտ են գալիս որոշ նուրբ երանգներ: «Սուրհանդակը» մեղադրողի ելույթից առանձնացնում է Արցիբաշևի հերոսներին ուղղված «պրոֆեսիոնալ բռնաբարողներ» արտահայտությունը և մի քանի անգամ կրկնելով՝ կտրուկ և սխեմատիկ է դարձնում Կ. Կոզլովի խոսքը: Նույն միտքն ավելի համոզիչ է ներկայանում «Հորիզոնի» հոդվածում, որի հեղինակը բացում է փակագծերը: Մեղադրողի կարծիքով՝ Սանիններն ու Միխայլովները շատ ավելի ստոր են, քան սովորական բռնաբարողները, քանի որ «կոպտությամբ, վայրենությամբ չեն դիմում դեպի իրենց զոհը, այլ քաղցրությամբ և խարդախությամբ. նրանք բռնաբարում են իրենց զոհի ոչ միայն մարմինը, այլև հոգին»⁷:

Նույնպիսի նրբերանգային տարբերություններ կարելի է գտնել նաև պաշտպան Ա. Մալխասյանի ելույթը ներկայացնող հատվածներում: «Հորիզոնի» հոդվածագիրի

⁴ Արշակ Ջամալյան, Արցիբաշևի հերոսների դատը, «Հորիզոն», 1911, № 73, ապրիլի 6:

⁵ Տե՛ս Մ. Մ.-եան, Արցիբաշևի հերոսների դատը, «Սուրհանդակ», Թիֆլիս, 1911, № 280, 10 ապրիլի:

⁶ Արշակ Ջամալյան, Արցիբաշևի հերոսների դատը:

⁷ Նույն տեղում:

կարծիքով՝ պաշտպանը հենց սկզբից Արցիբաշևի հերոսներին փորձում է ներկայացնել որպես ոչ իրական տիպեր, այլ «միայն սխեմաներ» և դրանով ասես խուսափում է Սանինի և Միխայլովի «ամբիջական պաշտպանությունից»: Նման կարծիքի չէ, սակայն, «Սուրհանդակի» հեղինակը: Նրա հողվածում պաշտպանը (որին, ի դեպ, անվանում է Ա. Ի. Մալխազով) հստակ պատասխաններ է տալիս մեղադրողին: Առաջին իսկ տողերում շարադրված են Կ. Կոզլովի մեղադրանքները հերքող հակափաստարկները:

Ա. Մալխասյանը գտնում է, որ Արցիբաշևի հերոսները «բռնաբարողներ» չեն, պարզապես նոր հայացքով են նայում կյանքին և քարոզում իրենց գաղափարները: Պաշտպանի հիմնական ասելիքը «Սուրհանդակի» թղթակիցն ամփոփում է հետևյալ կերպ. Սանինը հոգին և մարմինը իրարից չի բաժանում և ամբողջական բավականությունը «համարում է այն, երբ հոգուն ու մարմինն համահավասար ներդաշնակությամբ լրիվ բավականություն է տրվում»⁹:

Մեղադրողից ու պաշտպանից բացի՝ «Սուրհանդակի» հեղինակը, ի տարբերություն «Հորիզոնի», ներկայացնում է նաև նախագահողի խոսքը: Նա, որ մեկնաբանությունների առումով զուսպ է, նուրբ դիտողություններ է անում այս հատվածում՝ հակասություններ գտնելով նախագահողի ելույթի մեջ, քանի որ վերջինս չի թաքցնում իր ցանկությունը՝ պաշտպանելու մեղադրող կողմին: Իսկ ընդհանրապես գրական դատի մասնակիցների խոսքը մեկնաբանելու և գնահատելու առումով այքի է ընկնում հատկապես «Հորիզոնի» հողվածագիր Ա. Ջամայանը, որը թե՛ մեղադրողի և թե՛ պաշտպանի ելույթների դեմ հանդես է գալիս առատ հակափաստարկներով:

Մեղադրող Կ. Կոզլովի խոսքը, ըստ Ջամայանի, էական մի թերություն ունի: Նա քննադատում է Սանինների և Միխայլովների վարքը, արարքները, սակայն չի պարզաբանում, թե վերջիններիս «վատասեռիչ ազդեցությունը» որքանով է պայմանավորված այն գաղափարներով ու սկզբունքներով, որոնց «առաքյալներն» են հանդիսանում նրանք: Այնինչ «սանինիզմը» էի ամբողջ փիլիսոփայություն է, և մեղադրողի գլխավոր խնդիրը այդ փիլիսոփայության հիմնական կողմերի բացահայտումն ու դատապարտումը պետք է լիներ:

Ա. Ջամայանն անհամոզիչ է համարում նաև պաշտպան Ա. Մալխասյանի բերած փաստարկները, որոնք Արցիբաշևի հերոսների կենսահայեցողական դավանանքը, կամա թե ակամա, հանգեցնում են հետևյալ կարգախոսին. «Արե՛ք ինչ ուզում եք, արե՛ք ինչպես ձեզ դուր է գալիս»⁹: Սակայն նման մոտեցմամբ կարող են առաջնորդվել «մենակյաց ռոբինզոնները», բայց ոչ Սանիններն ու Միխայլովները, որոնք հասարակության անդամներ են, և որի ներսում փոխալայմանավորված են «անհատների» ազատությունն ու երջանկությունը: Քննադատությունն ավելի համոզիչ դարձնելու նպատակով հողվածագիրն իր խորհրդածությունները համեմտում է Արցիբաշևի վեպերից բերված բնորոշ օրինակներով: Դատողությունների տրամաբանական ընթացքից այնուհետև բխում է եզրակացությունը. «Պ. Մալխասյանը անկարող գտնվեցավ համոզելու, որ Արցիբաշևը իր կենսահայեցողական սխեմաներում մարդկությունը դեպի երջանկություն է տանում և դատարանը դատապարտեց նրա հերոսներին»¹⁰:

«Հորիզոն»-ում, ի դեպ, դատավճռի մասին ուրիշ այլ տեղեկություն չկա: «Սուրհանդակի» հեղինակը նույնպես հպանցիկ է անդրադառնում: Փոխարենը «Մշակ»-ում տպագրված փոքր հրապարակման մեկ երրորդը կազմում է դատավճռի

⁹ Մ. Մ-եան, Արցիբաշևի հերոսների դատը:

⁹ Արշակ Ջամայան, Արցիբաշևի հերոսների դատը:

¹⁰ Նույն տեղում:

մասին տեղեկությունը: Ըստ երևույթին որոշակի դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ երդվյալ ատենակալները իրենց ավագ էին ընտրել «Մշակի» այդ տարիների գլխավոր աշխատակիցներից մեկին՝ Հ. Առաքելյանին: Ատենակալները կայացնում են «երկու որոշում». որոնցից մեկը «Ցանկալի» են կյանքի մեջ Սանհինի և Միխայլովի պես տիպեր» հարցի կապակցությամբ ընդունվում է միաձայն. «Սանհինի և Միխայլովի պես տիպերը անցանկալի են»¹¹: Երկրորդ հարցը՝ «Մեղավոր են Սանհինը և Միխայլովը, թե՞ ամենը», լուրջ տարածայնությունների առիթ է տալիս. վճիռը կայացվում է ընդամենը մեկ ձայնի առավելությամբ. «5 ձայնով ընդդեմ 4-ի՝ Սանհինը մեղավոր է (3 հոգի ձեռնպահ մնացին): Այս որոշումը ավագ Հ. Առաքելյանը հայտարարեց հանդիսականներին», - ձեռագրված է «Մշակը»¹²:

1913 թ. Թիֆլիսում կազմակերպված գրական երկրորդ դատը, որ այս անգամ նվիրված էր Մ. Արցիբաշևի «Խանդ» պիեսին, ընդհանուր կողմերի հետ մեկտեղ ուներ իր յուրահատկությունները: Նախ, կազմակերպիչներն ավելի քատերական տեսք էին հաղորդել միջոցառմանը. ինչպես արդեն նշել ենք, բեմի վրա՝ իբրև մեղադրյալ, նստած էր նաև գլխավոր հերոս Սերգեյ Պետրովիչը (դերասան Ռադոլին): Այնուհետև, ի տարբերություն նախորդ դատի, մեղադրող դատախազին որպես ընդդիմադիր պետք է պատասխանեին երեք դատապաշտպաններ (չորրորդը մույնպես նախատեսված էր, բայց չէր ներկայացել): Եվ վերջապես, մտքերի փոխանակությանը մասնակցում էին ավելի մեծ թվով քննադատներ: Գրական այս դատի մասին տեղեկություններ են հաղորդում «Հորիզոն» և «Մշակ» օրաթերթերը:

«Մշակն» այս անգամ ավելի մանրամասն է ներկայացնում գրական դատը: Ինչպես նրա, այնպես էլ «Հորիզոնի» թղթակցի հոդվածում քիչ են հեղինակային մեկնաբանությունները: Դատի մասնակիցների տեսադաշտում գլխավոր հերոսն ու նրա կինն են: Դարձյալ ոչ մի խոսք պիեսի գեղարվեստական արժանիքների մասին: Դրա հետ մեկտեղ՝ Սերգեյ Պետրովիչի և Ելենա Նիկոլևնայի կերպարները և՛ մեղադրողի, և՛ պաշտպանների համար առիթ են քննադատելու հասարակության ներսում շարունակվող բարոյական քայքայման, այլասերման գործընթացները, ամուսնական կյանքին, կնոջ և տղամարդու իրավունքներին առնչվող հիմնախնդիրները, վերլուծելու խանդը՝ իբրև հոգեբանական երևույթ և այլն: Ընդ որում, եթե մեղադրանքն ուղղված է տղամարդ հերոսին, ապա ելույթի մեջ օրինակներով խտանում, շեշտվում են նրա արարքները բնութագրող բացասական կողմերը: Նույնն է մոտեցումը, երբ քննադատության թիրախ է դառնում հերոսուհին: Պարզապես այս պարագայում կարևոր դեր է խաղում դատապաշտպանների թվական մեծամասնությունը, որը հնարավորություն էր ընձեռել առավել համակողմանի ներկայացնելու մարդասպան հերոսի հանցանքը մեղմող փաստարկները և ազդելու դատարանի որոշման վրա: Երդվյալ ատենակալներն ի վերջո վճռում են, որ Սերգեյ Պետրովիչը «մեղավոր է, բայց արժանի է ներողամտության»¹³:

Գրական այս դատերի թերևս անուղղակի արձագանքն են մամուլում լույս տեսած մի շարք հրապարակումներ, որոնց հեղինակներից Շիրվանգադեն և Սուրխաթյանը հանդես են գալիս «Մշակ»-ում (երկուական հոդվածներով), Կարա-Դարվիչը՝ «Տարագ»-ում: Երեքն էլ տարբեր մոտեցումներ ունեն և իրենց մտքերը շարադրելուն զուգընթաց՝ յուրովի բանավիճում են «Խանդի» մասին հայ

¹¹ «Ներքին տեսություն. Գրական դատաստան», «Մշակ», 1911, № 71, 5 ապրիլի:

¹² Նույն տեղում:

¹³ Ա. Գ., Գրական դատ Արցիբաշևի «Ревность» դրամայի հեղինակի վրա, «Հորիզոն», 1913, № 279, 13 դեկտեմբերի:

մտավորական միջավայրում կարծիք հայտնած անձանց հետ: Երկրորդ հոդվածում Սուրխաթյանն արդեն, հանձին Շիրվանզադեի, տեսնում է իր կոնկրետ ընդդիմադիրին, բայց նոր պատասխան չի ստանում: Այլ խոսքով՝ թեև բանավեճ լայն առումով չի ծավալվում, սակայն հակադիր կարծիքների բախումն ակնհայտ է՝ Սուրխաթյան-անանուն ընդդիմադիրներ, Շիրվանզադե-անանուն ընդդիմադիրներ, Սուրխաթյան-Շիրվանզադե և Կարա-Ռարվիչն ընդդեմ «փթած մորալի տեր» հայ մտավորականության:

Առաջին դեպքում Սուրխաթյանը մեջբերում է «Խանդը» պիեսին ընդդիմադիրների տված երկու գնահատական՝ դրամայում «միայն պորնոգրաֆիական տարրն է գերակշռում», և ապա՝ այն ընդամենը գրողի երևակայության արդյունք է, ոչ թե իրականության արտացոլում¹⁴: Չնայած ուղղակիորեն մատնանշված չէ Շիրվանզադեի առաջին հոդվածը, սակայն դրա մեջ «պորնոգրաֆիական տարրի» մասին հայ գրողի դիտողություններն ակնհայտ են. «Տեսնում ես անասնական կրքերի, գազանային ինստինկտների բռնկումներ...»¹⁵, - գրում է նա: Սուրխաթյանը, ի հակադրություն ընդդիմադիրների, առաջնային է համարում «սեռական խրնդիլը և տղամարդու ու կնոջ փոխադարձ հարաբերությունները», որոնք, նրա կարծիքով, ներկայացված են գեղարվեստական պատշաճ մակարդակով: Սուրխաթյանը դեմ է հատկապես դրաման գրողի երևակայության արդյունք համարող կարծիքներին. նախ՝ այն բնութագրում է իբրև «տիրող իրականության խորշերից մեկը» պատկերող ստեղծագործություն, ապա նաև եզրակացնում. «Արցիբաշևի գեղարվեստական տաղանդը արտահայտվել է նրանով, որ նա ընդունակ է գտնել տալու այն աշխարհի պատկերը, որին պատկանում է ինքը ողջ էությանը»¹⁶: Ավելացնենք նաև՝ հեղինակը հարկ եղած դեպքում շեշտում է, որ Արցիբաշևը «քուրժուական միջավայրի» գրող է, և որ ինքն այնքան էլ ոգևորված չէ նրանով:

Մյուս դեպքում (Շիրվանզադե-անանուն ընդդիմադիրներ) հայ գրողը արդեն երկրորդ հոդվածով հակադրվում է Արցիբաշևին՝ բնութագրելով դրաման իբրև «հակահոգեբանական և անբովանդակ երկ», նաև համոզված է, որ հեղինակը պարզապես «մի խաղ է խաղացել ռուս հասարակության գլխին»¹⁷: Ընդդիմադիրների խոսքը Շիրվանզադեն վերաշարադրում է «ասում են», «ինչպես հավատացնում են մեզ ոմանք» արտահայտություններից հետո: Դրանք հակառակորդի տեսակետները պարզունակացնելու հոգեբանական միջոցներ են, որոնք իրավունք են վերապահում գրողին՝ իր շարադրանքին նաև հեզմական երանգներ հաղորդելու. «Ասում են՝ նա կամեցել է պատկերացնել (այսինքն՝ պատկերել - Դ. Պ.) ժամանակակից կնոջ հոգեբանությունը և ժամանակակից տղամարդու վերաբերմունքը դեպի նա»¹⁸: Հերքելով ուրիշների անուրից ներկայացվող, բայց արդեն պարզունակացված այս դրույթը՝ Շիրվանզադեն նկատում է, թե ռուս գրողի դրաման որևէ արժեքավոր բան չունի իր մեջ և լի է «հոգեբանական արսուրդով»: Նա «հրապուրիչ է տիկետ է» համարում նաև պիեսի վերնագիրը՝ «Խանդ», որին անմիջապես հետևել է ամբոխը՝ թատրոնում սեփական աչքով տեսնելու խանդի «կենդանի մարմնացումը»:

Շիրվանզադեի հոդվածում անուղղակի ակնարկներ կան նաև Սուրխաթյանի հասցեին, և վերջինս կարճ ժամանակ անց տպագրում է իր երկրորդ հոդվածը (Սուրխաթյան-Շիրվանզադե հակադրություն): Մերժելով գրողի «ծայրահեղորեն

¹⁴ Տե՛ս Սուրխաթյան, Արցիբաշևի «Խանդը» մասին, «Մշակ», 1913, № 264, 27 նոյեմբերի:

¹⁵ Շիրվանզադե, Արցիբաշևի «Խանդը», «Մշակ», 1913, № 251, 10 նոյեմբերի:

¹⁶ Սուրխաթյան, Արցիբաշևի «Խանդի» մասին:

¹⁷ Շիրվանզադե, Ամբոխի ուժը, «Մշակ», 1913, № 267, 30 նոյեմբերի:

¹⁸ Նույն տեղում:

սուրբյեկտիվ մոտեցումը՝ Սուրխաթյանը վերստին հաստատում է, որ ինքը, բացասաբար վերաբերվելով Արցիբաշևի ներկայացրած իրականությանը, այնուամենայնիվ չի ժխտում դրամայի գեղարվեստական արժանիքները:

Ի դեպ, Շիրվանզադեի հողվածից առանձնացնելով որոշ մտքեր ու ձևակերպումներ, քննադատը կատարում է տեսական եզրահանգումներ, որոնք նույնիսկ հիշեցնելու կարիք չկար դասական գրողին: Ուստի նրան չվիրավորելու համար դրանք հիմնականում թյուրիմացության արդյունք է համարում: Մասնավորապես մեջբերելով Արցիբաշևի հասցեին Շիրվանզադեի կատարած այն դիտողությունը, թե ռուս գրողը «ոչինչ չէ կարողացել ասել, ոչինչ չէ կարողացել ասպացուցանել», քննադատը հակադարձում է. «Գեղարվեստագետը... նպատակ չպետք է ունենա երբեք այս կամ այն ճշմարտությունը **ասպացուցանել**. դա նրա գործը չէ: Նա պետք է **ցուցադրե**, անդրադարձնե, արտացոլե: Ապացուցանելու համար կարիք չկա դրամա գրել կամ գեղարվեստական վեպ»¹⁹:

Այս հողվածում իր տեսակետները հիմնավորելու նպատակով Սուրխաթյանը նաև պատճառաբանում է, որ «Խանդը» պիեսում արտացոլված երևույթներն ունեն «չափազանց այժմեական բնույթ»: Այդ «այժմեական»-ությանն այլ կերպ է մոտեցնում «Տարազ»-ում հանդես եկած երրորդ գրախոսը՝ Հակոբ Գեներջյանը (Կարա-Դարվիշ):

Նրա քննադատությունն առաջին հերթին ուղղված է հայ մտավորականությանը, որն ապրում է «ազգայնական նեղ նեյնիմներով» և «աշուղաման գրողներով» (նկատի ունի Սայաթ-Նովային): Այնուհետև անցնելով «Խանդը» դրամային՝ Կարա-Դարվիշը, ի տարբերություն նախորդ գրախոսների, իր հիացմունքն է արտահայտում Արցիբաշևի ստեղծագործական մտահղացումների և դրանց համարձակ ու ինքնատիպ դրսևորումների առիթով: Նա ևս, Շիրվանզադեի ման, անդրադառնում է կնոջ կերպարի գեղարվեստական լուսաբանմանը: Բայց եթե Շիրվանզադեն պիեսը համարում էր «ծայրեծայր բացարձակ գրպարտություն կին էակի վերաբերմամբ», ապա Կարա-Դարվիշը հակառակ տեսակետն է զարգացնում: Պիեսի հերոսներից մեկի այն միտքը, թե «կինը կյանքի ջութակն է, կինը կյանքի պոեզիան է», հողվածագրին առիթ է տալիս եզրակացնելու, որ Արցիբաշևը կյանքը լիարյուն ապրելու գաղափարի ջատագովն է²⁰: Ի դեպ, մի քանի տարի անց՝ 1917-ին, արդեն ֆուտուրիզմի հետևորդ Կարա-Դարվիշը «կյանքի ջութակը» արտահայտությունը դարձնում է իր վիպակի վերնագիրը:

«Խանդը» դրամայի մասին միմյանց հակադիր այս կարծիքների առկայությունը հայ գրական կյանքի ներսում խնդրվող տարբեր ուղղությունների յուրօրինակ դրսևորում էր: Ինքնին ուշագրավ էր այն երևույթը, որ նույն ստեղծագործության առիթով մասնույում հանդես էին եկել ռեալիստ Շիրվանզադեն, մարքսիստ Սուրխաթյանը և արդեն ֆուտուրիզմին հարող Կարա-Դարվիշը: Հայ պարբերականներն ի ցույց էին դնում նյութի գեղարվեստական ընկալման տարամետ եզրերը՝ կողմնորոշվելու խնդիրը թողնելով ընթերցողին:

Մ. Արցիբաշևի ստեղծագործությունների քննարկումները հետաքրքրություն էին առաջացրել և՛ բարոյական, և՛ գեղագիտական տեսանկյուններից: Մի դեպքում հայ ընթերցողը կամ հանդիսատեսը հնարավորություն ուներ ծանոթանալու գրական դատերի ընթացքում հնչած տեսակետներին, որոնք շոշափում էին հիմնականում բարոյահոգեբանական խնդիրներ, մեկ այլ դեպքում տեղեկանում էր բենադրվող երկի (տվյալ դեպքում՝ «Խանդի») գեղարվեստական արժանիքների

¹⁹ Սուրխաթյան, Մի թյուրիմացություն, «Մշակ», 1913, № 283, 20 դեկտեմբերի:

²⁰ Տե՛ս Հակոբ Գեներջյան, Արցիբաշևը և նորա խանդը, «Տարազ», Թիֆլիս, 1913, դեկտեմբեր, № 12, էջ 166-167:

մասին արտահայտված տարբեր դիրքորոշումներին: Մ. Արցիբաշևի և նրա սերընդակից գրողների տեսադաշտում անհատի կյանքն էր, նրա հոգևոր աշխարհի բարդ ընթացքը՝ պայմանավորված ռուսական կայսրության քաղաքական-հասարակական կյանքում տեղի ունեցող մակընթացություններով ու տեղատվություններով: Եվ այդ ամենը չէր կարող չհուզել արևելահային:

Д. В. ПЕТРОСЯН - *Один эпизод литературного суда на страницах Восточноармянской прессы.* - В статье представлены возникшие в начале XX в. в литературной жизни Восточной Армении первые “литературные суды” (1911, 1913), в центре внимания которых оказались произведения Арцыбашева. Пресса активно реагировала на эти суды, обсуждала с организационной, морально-психологической точки зрения, выявляла преимущества и недостатки такого рода мероприятий. Свой отголосок они нашли и в развернувшейся в прессе полемике вокруг пьесы Арцыбашева “Ревность”. В полемике приняли участие реалист А. Ширванзаде, марксист А. Сурхатян и футурист Кара-Дарвиш.